

CHRISTEL EKLÖV

Den siste Athenaren – ”kristendomsfientlig”?

Till 150-års minnet av Viktor Rydbergs *Den siste Athenaren* fick jag en förfrågan om jag ville skriva en artikel. Jag åtog mig detta av följande skäl: under min uppväxt i ett schartauskt prästhem var Rydberg en förbjuden författare eftersom han ansågs vara ”kristendomsfientlig”. Många gånger har jag tänkt att jag med min bakgrund som klassiker och teolog borde undersöka frågan men jag har inte tagit mig tid därtill. Nu kom ett tillfälle.

Jag nära nog sträckläste boken och fann den synnerligen intressant. Är Rydberg kristendomfientlig? Och hur uttrycker han i så fall detta?

”Mitt arbete är ett spjut, som jag slungat mot de fientliga lederna, i krigarens lofliga uppsåt att sära och döda.” Så skriver författaren i förordet. Vilka är de fientliga lederna?

Rydberg skriver också i förordet att återblicken på antikens undergång skulle kunna vara lärorik i *hans* tid då striden mellan de stora partierna var livlig på det kyrkliga området. Detta fick mig att fundera över om det finns några likheter med *vår* tids kyrkliga strider?

Mer om detta längre fram.

Den siste Athenaren utgavs 1859. Miljön är 300-talets Athen. Rydberg har en enastående kunskap om antiken, dess miljö och seder. Skildringen av den antika miljön är träffsäker och kunskapen om Athens topografi, insikten i myterna och den färgstarka skildringen av det antika levnadssättet imponerar. I skildringen av prokonsuln i tepidariet, ångbadet, får man nästan känslan av att uppleva bullret och lukterna.

Flera olika kejsare regerar under denna tid, med början med Constantius (död 361). Han efterträddes av Julianus (361–363), kallad "Avfällingen" för sitt kortlivade försök att stoppa den kristna kyrkans segertåg. Sedan följde de kristna kejsarna Jovianus (363) och Valens (364).

Handlingen liknar nästan en modern såpa med alla dess inslag: girighet, religion, makt, förälskelse, otrohet, rövade barn, självmord och mord. Det kan låta banalt, men romanen visar även upp en helt annan sida. Rydberg besitter ett djup och en kunskap som gör att läsaren häpnar. Han har också en synnerligen god kunskap om de kristologiska striderna under kyrkans första tid och en grundlig insikt i dogmatiska och filosofiska frågor. Nyplatonismens läror, som även Rydberg var påverkad av, är skickligt inflätade i romanen.

Rydberg utgår från grundtanken att den historiska processen drivs av en motsättning mellan två världsåskådningar, som han i förordet kallar "orientalisk" och "västerländsk-hellenistisk". Den "orientaliska" åskådningen är reaktionär och tillbakaskådande, och dess anhängare är fromt undergivna makten. Den "västerländska" kännetecknas däremot av frihetssträvan och framåtskridande. Båda dessa åskådningar finns (trots sina namn) bland alla folk och i alla tider. I romanen företräds den "orientaliska" sidan av kristianerna. "Du ska klippa självve tankens vingar och förvandla den frie örnen till en struts" låter författaren biskop Petros säga. Hans motståndare Krysanteus däremot företräder den "västerländska" åskådningen och försöker verka för en fortsatt utveckling på den hellenska antikens grund. Men framåtskridandet hindras av att lydnds- och underkastelsetanken har trängt in och underminerat friheten. Prästerskapet använder alla medel till att kuva varje avvikande mening och läsaren kommer att tänka på jesuitväldet. Kampen blir en ideologisk kamp med grekisk anda och sann kristendom på ena sidan och med kyrka och prästväld på den andra.

På ett fyndigt sätt lyckas författaren göra huvudpersonerna till uttalarare av idéer och gestaltare av de olika partier och splittringar som rådde under kyrkan första tid. 300-talets teologiska konflikter rörde frågan om Kristi båda naturer. I Alexandria hade Arius fört fram läran att Kristus inte var gudomlig utan ett skapat väsen. Hans lära fördömdes som kättersk på kyrkomötet i Nicea under Konstantins regering vilket resulterade i den nicenska trosbekännelsen, använd i våra kyrkor än i dag. Kristus sägs där vara "av samma väsen som Fadern", alltså *homoousios* av det grekiska ordet *homos* ("samma"), och denna lära företräds i romanen framför allt av biskopen i Alexandria, Athanasios. Men Konstantins son Constantius stödde arianerna och försökte riva upp Nicea-beslutet. En majoritet av biskoparna var tveksamma inför både Arius och Athanasios uppfattningar och förklarade att Kristus är av *liknande* väsen som Fadern, *homoiousios*, av det grekiska ordet *homoios* ("liknande").

Författaren låter nu bokens kristianer delas mellan dessa två fientliga partier, *homousianer* och *homoiusianer*, åtskilda bara av den allra minsta bokstaven i det grekiska alfabetet, *iota*. Läsaren får lätt intrycket att så löjeväckande kan splittringen i kyrkan vara. Det viktigaste blir inte Kristus utan en formel, en obetydlig bokstav. Alla är vi väl förtrogna med uttrycket "inte ett jota"!

Persongalleriet i boken är ett myller av hedningar och kristianer. Huvudpersonen - "den siste Athenaren" - är Krysanteus, arkont (styresman) i Athen, bildad filosof, lärare för kejsar Julianus, och framför allt mycket rik. Rydberg har säkerligen valt hans namn (av *Chrysos*, rikedom) för att framhålla detta. För Krysanteus är en fri mänsklig bildning, fast grundad på fädernas vishet, central i livet. Den gamla gudadyrkan är ett medel att upprätthålla ordningen. Apollon, företrädaren för det ordnade, *kosmos*, är den främste guden. Krysanteus strider följaktligen mot den splittrade och

fördärvade kyrkan av kristianer. Han framställs som en ädel gestalt, både till det yttre och det inre. Athen framställs som den antika bildningens medelpunkt. Trots kristendomens framväxt brinner den hedniska filosofins lampa. Epikuros lära och Zenons, stoicismen, föreläses under Akademias popplar.

Krysanteus motståndare är den homoiusianske biskopen Petros, en förrymd slav som kommit till makten under Constantius regering. I sin strävan att komma över Krysanteus rikedom skyr han inga medel. Petros' far Simon, det ohyggliga pelarhelgonet, anlände tillsammans med sin son och lever på samma sätt som det klassiska helgonet Simon Styliten. Han dyrkas av homoiusianerna och dödas senare av Krysanteus.

Petros representerar kyrkan. Han gestaltar det mörka och onda: fanatism, lögn, girighet och grymhet. Dock är han inte helt utan goda egenskaper. Då församlingen under Julianus tvingas att återuppbygga ödelagda hedniska tempel är han en arbetare bland de andra. Han visar också faderskärlek mot sitt "hittebarn", den unge prästen Clemens. Denne är i själva verket Krysanteus bortrövade son Filippus.

Theodorus får hos Rydberg representera den rena, djupa, kristna tron. Han kritiserar båda de stridande kristna partierna och hatas av dem båda. Han understöder hedningen Krysanteus i dennes humanism och gör gemensam sak med de förföljda novatianerna och donatisterna. Historiskt sett tillhörde dessa grupper en sträng rörelse som uppstått i Nordafrika. Under den Diokletianska förföljelsen hade många kristna avfallit från tron och när sedan frågan uppkom om dessa skulle återupptagas i kyrkan reagerade donatister och novatianer mot kyrkans mildhet och bildade en motkyrka som ansåg sig vara den enda rätta. Hos Rydberg betonas dock inte deras intolerans utan snarare deras frihetslängtan. I romanen har de flytt till Bootiens berg och lever som rövare men förs av

Krysanteus till Sunion och lever sedan i en koloni av sedliga, fredliga människor, ett föredöme för ett kristet levnadssätt. Sedermera blir de den siste Athenarens skyddsvärn, tills de besegras av Petros med hjälp av den romerska krigsmakten.

Hermione är dotter till Krysanteus. Rydberg ger en intagande bild av den unga flickan: hon liknar en marmorbild, hennes ansikte domineras av en klar genomskinlig blekhet i hyn, hon är höjd över allt simpelt och lågt. På inget ställe i boken står något negativt om henne utan hon är en alltigenom god representant för den gamla, hellenistiska ordningen. Tillsamman med sin far besöker hon oraklet i Delfi för att undergå reningar. Det var en urgammal sed att genom ett bad i Kastalias källa frigöras från jordiska tankar och bli mottaglig för det himmelska och få en uppenbarelse. Med modernt ordval skulle hon närmast betecknas som en sökare. Hon är trogen de gamla gudarna men samtidigt nyfiken på det nya, på kristianernas lära. Hon är trolovad med Karmides men blir grymt besviken över hans opålitlighet och bryter trolovningen. När han sedan visar ett förändrat sinnelag tar hon tillbaka honom och så småningom gifter de sig. Vad hon inte vet är att Karmides gjort den vackra judinnan Rakel med barn. Denna förskjuts av sin fader och ser sig ingen annan råd än att dö tillsammans med barnet. Hennes tidigare trolovade Jonas hämnas genom att döda Karmides på bröllopsdagen.

I Karmides gestaltar Rydberg en skön hellen. Formfulländad genom "gymniska" övningar, regelbundna anletsdrag, "benen, blottade från knäet till den av en sidensko omslutna foten hade en marmorlik glans." Hans varelse bär dock vittne om ett utsvävande levnadssätt. Han omger sig med sköna hetärer, en skald och andra epikureiska vänner. På ett ställe beskrivs han som en "halvhedning" och han synes leva i två världar, i den kristianska där han efter undervisning blivit döpt men även i den hedniska där alla nöjen finns.

Annaeus Domitius är prokonsul över Akaja, en *illustris et clarissimus* ("synnerligen ryktbar och berömd"), det finaste epitetet en romare kunde få. I beskrivningen av hans yttre får läsaren ett intryck av hans sanna natur. "Annaeus Domitius är en man om fyratio år, lagom lång men mer än lagom fet. Hans mage skulle anstå varken Hermes eller Apollon men däremot inte misspyda en bedagad faun. Prokonsuls hjässa är kal, hans ansikte uppbär godlynt öfverflödet af en dubbelhaka." Han är genom sin hustrus påverkan kristian men i själ och hjärta hedning och älskar framför allt ett epikureiskt levnadssätt med god mat och dryck. Vid Constantius' död visar han dock prov på stor beslutsamhet och handlingskraft och visar omedelbart sin lojalitet mot den nye hedniske kejsaren.

Den sköna och fromma Eusebia (namnet betyder "god dyrkan") är hans 27-åriga hustru. Hon försummar aldrig kyrkan, hon kläder sig spartanskt, hon näpser sin ibland ofromme make, hon dundrar mot de kätterska homousianerna. Dock visar hon en stor grymhet mot sina tjänarinnor, helt ovärdig en kristlig husmoder. Detta ger den oskuldfulle unge prästen Clemens anledning att uppsöka och tillrättavisa henne men besöket får oanade konsekvenser. Hon lyckas helt kollra bort den stackars Clemens under gudaktighetens sken. Han plågas av köttsliga lustar och samvetskval. När han genom boken *Ensamhetens faror* kommer till insikt om naturen av sina känslor för Eusebia råkar han in i ett svårt ångesttillstånd, han står "vid randen av vansinnets avgrund" och tillfrisknar aldrig. Eusebias "syskonkärlek" slocknar däremot snabbt och hon beslutar sig för att glömma honom och i stället tänka på sin själs frälsning.

Om man ska tillämpa förordets konfliktbild står bokens flesta kristna på den reaktionära eller "orientaliska" sidan. Det stora undantaget är den unge prästen Teodorus – namnet betyder "gudagåva" – som representerar en odogmatisk

kristendom. Han är en brobyggare som i samtal med Krysanteus och Hermione kan uttrycka sig positivt om den hellenska kulturen men som också får dem att inse att dess största fel är oförmågan att tränga ned till massorna. "I, upplyste hedningar, ären stolte aristokrater; I talen om en tro för de utvalde andarna, de vise och tankekraftige, en annan för den stora hopen". Kristendomen, däremot, vänder sig till alla. "Den höge och låge, imperatorn och slafven, äro bröder, barn af samme fader, delaktige i samma arfvedel. Bort med Romaren, hellenen och barbaren! Vi är alla människor." Den hellenska konsten, filosofin och poesin når ett fåtal medan den stora massan stannar kvar i vidskeplighet.

Författaren låter Teodorus jämföra Jesus med de grekiska gudarna. Även Apollon uppväckte döda och gjorde underverk men Jesus var mer framstående i levnad och lära. Teodoros frågar vad Zeus, den otrogne äkta mannen, har att göra med sedlighet eller förnuft, och vad "de förgudade tyrannerna" har att göra med frihetsanda. I sitt försök att omvända Hermione använder han sympatis och förståelsens väg och hon övertygas steg för steg av hans lära. "Det finns nog mycket som är bra i den hedniska tron men Kristus är bättre." Hermione har dittills inte varit imponerad av det kristna liv hon mött. Teodorus' Kristus däremot är "det skönaste och fullkomligaste väsen i människoskepnad."

Krysanteus och Hermione har dragit sig tillbaka till Sunion där de lever med de av kyrkan utstötta donatisterna och novatianerna. Även Teodorus flyttar dit. Förföljelser har utbrutit under kejsar Valens, ivrig homoisusian. En häftig strid uppstår och på den ena sidan kämpar Krysanteus tillsammans med donatister och novatianer under Davids befäl – likheten med den bibliske Davids strid med Goliat är slående. På andra sidan kämpar Petros, i spetsen för den romerska krigsmakten. Krysanteus dör, kyrkan och makten står skenbart som segrare. "Så trampar kyrkan hedendomens hynda" säger

Eufemios, Petros adjutant (vars namn betyder ”vältalare”). Utgången visar att den gamla hellenska kulturen har spelat ut sin roll. Hermione förs med tvång till dopet men vägrar att underkasta sig; innan ännu den heliga dopformeln är uttalad tar hon sitt liv.

Men vem har egentligen segrat?

Sin starkaste kritik mot kyrkan ger Rydberg i bokens sista kapitel. Petros drivs av både penningbegär och maktlystnad. Han har äntligen vunnit striden om arvet efter Krysanteus. Hermione är död och Clemens förklarad vansinnig. Rikedom-en gör Petros till en lämplig kandidat till biskopsstolen i Rom. Dock finns ett problem: han är homoiousian och en sådan kan det Niceatrogna Rom inte acceptera. Petros själv är villig att byta ståndpunkt. ”För Petros är makten det första och homoiousion det andra.” Men ett sådant avfall vore alltför osmakligt för kyrkan. Den enklaste lösningen är att han får bli martyr, förgiftad av Eufemios.

Inledningsvis ställde jag frågan: var Rydberg ”kristendomsfientlig”? Nej, ingalunda fientlig mot den sanna tron. Med det menar han den tro som inte har med hierarki, kyrkomöten och dogmer att göra. ”Jesu lära ej är roten till de kristnes fel och världens olyckor, utan roten till glädje och salighet i de enskildes hjärtan”. Teodoros får vara språkrör för Rydberg när det gäller synen på kyrka och dogmatism. Han tror på nådegåvor, förmedlade av sakramenten, men frälsningen är inte avhängiga dessa och alltså är inte prästerskapet så viktigt. ”Var då utan alla dogmer Kristus´ efterföljare” är Teodoros råd till Hermione. Hermione delar hans skepsis mot kyrkan som institution, men hon får också framföra tvivel på treenigheten och på Jesu gudom, de tankar som Rydberg senare vidareutvecklar i *Bibelns lära om Kristus*.

Finns det då några likheter med vår tid?

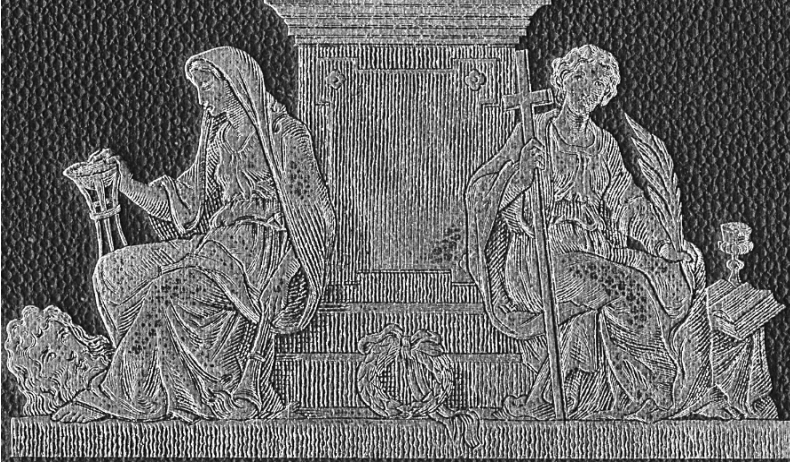
Det Rydberg bekämpar är ofördragsamhet, samvetstvång och fundamentalism. Ingen är väl okunnig om i vilken grad

detta har präglat den kyrkliga debatten under de senaste decennierna. Det lilla *iota* som medför strider på liv och död i romanen får i vår tid symbolisera partisplittringen och söndringen i olika teologiska frågor. Och den fromma Eusebia som under biktens täckmantel leker med den oskuldfyllda Clemens, och som flitigt begagnar sig av "syskonkyssen", ett bruk som förekom hos de första kristna som tecken på andlig kärlek, nog leder det tanken till sådant som avslöjats i sekter i vår tid.

En annan reflexion som jag gjorde är att författaren börjar romanen med ett förhållande av hedendomen men att kristendomen, i författarens tappning, blir segrare till slut.

Den rädsla som jag mötte under min uppväxttid för "den kristendomsfientlige Rydberg" hade säkert sin förklaring i schartauanismens omsorg om "den rätta läran". Allt som kunde hota den skulle undvikas. Varje litet *iota* kunde leda till avfall och skärskådades precis som för homousianer och homoiousianer. Inget tvivel fick förekomma, varken på kyrkans eller prästerskapets ställning, eller på dogmen om treenigheten och Jesu gudomlighet.

Jag har nalkats boken förutsättningslöst. Eftersom jag inte särskilt mycket tidigare studerat Rydberg, hans skrifter och vad som skrivits om honom har jag säkert slagit in öppna dörrar. Jag är ändå glad över att ha fått detta tillfälle att läsa en skrift, innehållsmässigt, språkligt av högsta kvalitet.

Hermione och Theodoros i guldtryck på pärmen till den danska upplagan. Theodoros har ett skrivdon i handen, kanske för att antyda att han är författarens språkrör och därigenom försäkra läsarna om bokens i grunden kristna tendens. – Nedan Viktor Rydberg c:a 1860 (foto P M Lindsted).

